

Forfatter: Ulrik Lehrmann

Titel: Det folkelige gennembrud (1900-1920)

Citation: Ulrik Lehrmann: "Det folkelige gennembrud (1900-1920)", i Ulrik Lehrmann: *Det folkelige gennembrud (1900-1920)*. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-periods-1900-1920-shoot-idm140580044151008.pdf> (tilgået 19. april 2024)

Den store samfundsromans tid: modernitetens oprindelsesfortællinger

Med jævne mellemrum efterlyses der i den aktuelle kultur- og litteraturdebat brede realistiske skildringer af livet i Danmark. Det mere eller mindre åbenlyst formulerede ideal for en sådan samfundslivsskildrende litteratur er den række af store romaner, der blev skrevet i begyndelsen af 1900-tallet af Henrik Pontoppidan (*Lykke-Per* (1898-1904), *De Dødes Rige* (1912-1916)), Jakob Knudsen (*Gjæring/Afklaring* (1902)), Johan Skjoldborg (*Gyldeholm/Per Holt* (1902/1911)), Jeppe Aakjær (*Vredens Børn* (1904)), Martin Andersen Nexø (*Pelle Erobreren* (1906-10), *Ditte Menneskebarn* (1917-21)), Marie Bregendahl (*Billeder af Sødalsfolkenes Liv* (1914-23), *Holger Hauge og hans Hustru* (1934-35)). Disse forfatteres romaner rummede på en gang brede panoramiske skildringer af det ny Danmark set fra en bestemt egn, social klasse eller kulturel bevægelses vinkel og dybdefokuserende psykologiske portrætter. Samspillet herimellem kortlagde sociale vilkår og de kulturelle og psykologiske reaktioner herpå, hvilket - i en tid før radio og senere tv blev nationalt sammenbindende medier, og hvor derfor den offentlige meningsdannelse på nationalt plan uden for det politiske liv var til at overse - bidrog til at gøre litteraturen til et væsentlig medie for idédebat. Hvor tidligere en radioreportage og i dag en dokumentarudsendelse i tv kan sætte dagsordenen for den offentlige debat ved at påvise social undertrykkelse, myndighedsovergreb eller lignende, der var det for hundrede år siden både dagspressen og litteraturen, som var dagsordensættende. Og på samme måde som en tv-serie som *Matador* i nyere tid i ikke ringe grad har sat rammerne for brede befolkningslags forståelse af forudsætningerne for efterkrigstidens danske velfærdssamfund, der kan også de store samfundsromaner ses som en slags oprindelsesfortællinger, hvori forskellige sociale og kulturelle grupperingers forståelse af det moderne Danmark bearbejdes.

Det er således påfaldende, at hovedparten af de nævnte romaner - og fra mellemkrigstiden kunne nævnes Jacob Paludans *Jørgen Stein* (1932) og Hans Kirks *Fiskerne* (1928), *Daglejerne* (1936) og *De ny Tider* (1939) - rummer en historisk dimension, hvor overgangen fra en landlig almuekultur eller provinskultur til en moderne borgerlig land- og storbykultur udgør en central omdrejningsakse. Når der i den grad var behov for bredt anlagte identitetsfortællinger om det danske samfund, må det netop ses på baggrund af de voldsomme forandringer, det danske samfund undergik i tiårene før og efter 1900. I en sådan situation fungerede litteraturen som medie for et kollektivt erindrings- og identitetsarbejde, men det er vel at mærke ikke det samme kollektivs historie, der er genstand for opmærksomhed, hvorfor litteraturen som helhed formidler et rigt facetteret billede af det moderne Danmarks etableringshistorie.

I romanerne *Lykke-Per* og *De Dødes Rige* giver Henrik Pontoppidan en kritisk skildring af den borgerlige magtelite, som inden for erhvervslivet, det politiske og kulturelle liv bidrog til det moderne Danmarks formning. Det er således i høj grad modernitetens vrangside i form af den klassiske borgerlige dannelseskulturs kriseramthed, der udfoldes i Pontoppidans romaner.

I *Lykke-Per*, hvor handlingen er henlagt til 1800-tallets sidste årtier, følger man præstesønnen Per Sidenius' kamp for at vinde fodfæste i en turbulent oprubstid. Som det modernes repræsentant har Per store planer om energiudvinding og et kanalsystem til fremme af indrastrukturen i Jylland, men det er samtidig kendetegnende for Per, at ingen af hans højtflyvende planer lykkes. Også Pers familieliv smuldrer. Forlovelsen med den jødiske grossererdatter Jakobe opløses, og heller ikke i ægteskabet med præstedatteren Inger finder han ro. Undervejs i denne desillusioneringsproces skildres Per i forhold til brandesianismen, det københavnske finansborgerskab og provinsens grundtvigianske miljøer. Romanen formidler således et bredt billede af centrale miljøer i moderniseringsprocessen, men overalt skuffes Pers forventninger. Hans afsluttende tilbagetrækning fra verden og personlighedsmæssige heling som eneboer og vejassistent i Vestjylland kaster da et kritisk lys over de miljøer, han har ladet bag sig.

I *De Dødes Rige* skildrer Pontoppidan i et endnu stærkere desillusioneret perspektiv den bitre magtkamp og personlighedsmæssige udvendiggørelse, der ifølge Pontoppidan blev resultatet af den politiske og personlige frigørelseskamp i slutningen af 1800-tallet. Romanens omdrejningspunkt er den dødsmærkede godsejer Torben Dihmer, der i kraft af et nyt lægemiddels fremkomst får mulighed for at genoptage sit tidligere liv. Men såvel på det personlige plan i forholdet til Jytte Abildgaard som i samtidens politiske og religiøse liv fremholdes en uforløst skinvirkelighed, som Torben Dihmer vælger at vende ryggen ved at trække sig tilbage sit gods og opgave medicinen. Den også i denne roman bredt anlagte samfundsskildring får da nærmest karakter af et rædselskabinet, hvori modernitetens raslende skeletter i den borgerlige bykultur udstilles.

Jakob Knudsen forholder sig også kritisk til den moderne storbykultur, men i modsætning til Pontoppidan har han en mere fast social og ikke mindst ideologisk base: grundtvigianismen og den hermed forbundne sognebondekultur. I dobbeltromanen *Gjæring/Afklaring* skildres de grundtvigianske kulturinstitutioner på landet og i kontrast hertil det intellektuelle liv i København, og herved fremholdes den grundtvigianske

bevægelses grundlæggende værdiforestillinger i kritisk dialog med den samtidige brandesianske individualisme. I romanen, der er anlagt som en dannelsesroman, skildres Karl Wintrups udvikling i årene 1871-85, dvs. de år, der for alvor aftegnede den politiske venstrebevægelses kamp mod Estrupregimet. Gennem Wintrups dannelsesproces formidler romanen således samtidig en bestemt tolkning af nogle af de værdimæssige brydninger, der var virksomme i det moderne Danmarks gennembrudsår.

Karl Wintrups barndom og tidlige ungdom er præget af opvæksten i et grundtvigiansk miljø med den dogmefaste farbroder, præsten Jørgen Nordbye, og den lokale højskoleforstander Meyer som centre. Karl bryder dog i ungdomsårene delvis med dette miljø pga. dets snævre selvtilstrækkelighed, og samtidig påvirkes han af fritænkeren Grabow, der gør Karl bekendt med en moderne, ikke-metafysisk naturopfattelse. Disse to påvirkningskilder flankeres tillige i ungdomsårene af to modstillede kvindeskikkelser, Henriette Lind fra barndomsmiljøet og den radikalt moderne københavner Rebekka Woltersien. I sine studieår i København udfordres Karl i stigende grad værdimæssigt af en radikal ateistisk tilværelsesforståelse og erotisk af Rebekka. Som inkarnationen af det moderne individ er hun sat fri i forhold til enhver binding uden for øjeblikkets stemning, som hun så til gengæld kræver total investering i. Karls ægteskab med Rebekka bliver imidlertid kun af kort varighed, da det allerede på bryllupsrejsen bliver klart, at Karl ikke kan indfri Rebekkas absolutte fordring på et kærlighedsforhold, der har et overophedet nærvær nu som sit omdrejningspunkt. Istedet genoptager Karl kontakten til sit barndomsmiljø, og i menigheds- og højskolelivet finder han - trods det kritiske blik for sider af grundtvigianismen - vej til en dybdedimension i tilværelsen. Inspireret af menighedens afsyngning af Grundtvigs "De Levendes Land" ser Karl sit liv i et nyt lys: . . . Virkeligheden selv var intet Laan, - det var jo den Magt, som i Grunden ejede hans Sjæl, en Magt, som han vel kunde undfly, men kun ved at gaa bort fra sig selv; - at bæres af den Magt var det eneste vaagne, virkelige Liv, han kunde leve. Og nu vilde han ikke drømme og sværme længere, han vilde leve, han vilde leve i Gud og være sig selv!

(Jakob Knudsen: *Afklaring*. 1902, (*Gjæring*. *Afklaring*. 1988, s. 365))

I forestillingen om "at bæres" af den kraft, som er til stede i menighedslivet, udfoldes da Jakob Knudsens forsøg på at udpege en alternativ dannelsesvej, der ikke som i hans opfattelse af den radikale individualisme afsnører jeget i et stemningsøjeblik, men forbinder det med et socialt, historisk og metafysisk perspektiv. *Gjæring/Afklaring* kan således ses som Jakob Knudsens forsøg på litterært at formulere sin samtids fremgangsrig grundtvigiansk prægede sognebondekultur op imod radikalismens ateistiske og individualistiske forvaltning af moderniteten.

Hvor Pontoppidan og Knudsen fra hver deres position forholder sig stærkt kritisk til fremherskende sider af den sociale og kulturelle omformningsproces, der møder man en langt mere fremtidsvendt optimisme hos forfattere som Skjoldborg, Aakjær og Nexø. Omdrejningsaksen i deres litteratur er de socialt set mest udsattes opbrud fra en almuetilværelse på landet og formningen af en moderne selvbevidst husmands- og arbejderkultur, og i forhold hertil udgør moderniseringsprocessen en løftestang.

Den nærmest arketyperiske formulering af dette sammenløb af personlig og social frigørelseskamp findes i Nexøs *Pelle Erobreren*, hvori han fornyer 1800-tallets borgerlige dannelsesroman ved at pøde den med ny social classes erfaringer. Ud over at være en ambitiøst anlagt skildring af Pelles personligheds-mæssige formningsproces er romanen også en typehistorisk tolkning af den samfundsmæssige udvikling fra udbygningen og undertrykkelsen i det halvfeudale storlandbrug over det statiske provinshåndværkermiljø og frem til kampen for faglig og politisk organisering i den tidlige byarbejderklasse. I romanens sociale rum opsamles i fortættet form land- og byarbejdernes historie i sidste halvdel af 1800-tallet. Men *Pelle Erobreren* er mere end en socialrealistisk samfundsskildring. I romanens sidste bind, hvor Pelle efter at have været i fængsel vender tilbage til sin familie og efter svære kvaler giver sig i kast med at realisere et andelsorganiseret samfund, bliver det tydeligt, at romanens ærinde i lige så høj grad som at skildre en klassehistorisk udviklingsproces gennem Pelles liv er at fremholde en bestemt dannelsesforestilling. Fængslets ensomhed har således åbnet Pelles øjne for en sammenhængsskabende groende livskraft - "skjulte mystiske Kræfter - den kendelige rytme fra et mægtigt Hjærte, der bankede dulgt bag alting" - der har et kvindeligt ansigt, forbindes med en moderlig omsorg og kaldes "Livets Kilde". Selv om romanen munder i en social andelsutopi, der historisk har berøring med såvel bøndernes andelsbevægelse som arbejderbevægelsens kooperationsforetagender, er denne utopi imidlertid i lige så høj grad en realisering af forestillingen om det frugtbart skabende og omsorgsfulde i det enkelte individ og mellem mennesker, som det er en politisk strategi. På den led stræber romanen mod at værdiggøre Pelle og med ham den almue, som under moderniseringsprocessen stod over for at skulle tilegne sig et individuelt og socialt livsperspektiv. I dette projekt trækker Nexø ikke kun på datidens arbejderbevægelse, men i nok så høj grad på inspiration fra den samtidige grundtvigianisme.

Andelsutopien og en social revitalisering af grundtvigianismen er også virksom i Johan Skjoldborgs skildring af husmænds og landarbejderes afkastning af almuehammen. I de første romaner, *En Stridsmand* (1896) og *Kragehuset* (1899), skildrer Skjoldborg hedehusmandens kamp for et selvstændigt liv som en dobbelthed af hårdt arbejde i naturen og en indre kamp for at tilegne sig en personlig myndighed. En personlighedsdannelse, som er tæt knyttet til arbejdets udveksling med naturen og formningen af et

solidarisk socialt rum. Ad denne vej bliver moderniteten en vej ud af almuesindets sløvhed, konkret skildret som jordopdyrkning, oplysning, andelsorganisering og politisk vækkelse. Husmanden bliver en selvbevidst del af den moderne verden:

Det gryr. Der kommer en ny Tid. Det bliver Byarbejderen, Husmanden, Landarbejderen, Tyendet, det bliver disse Udmarksfolk, der vil forny vort Folkeliv og vor Politik. Den ny Tid hører Udmarksfolkene til. Ikke for at trampe andre ned, men for at de kan virkeliggøre de Retfærdighedskrav, de humane Grundtanker, der i Samfundslivet tilvejebringer de rette Betingelser for en rig og blomstrende personlig Udvikling - for alle.

(Johan Skjoldborg: *Udmarksfolkene*. 1912, s. 9)

For Skjoldborg er husmandsbevægelsen således lige så fuldt et kultur- og personlighedsskabende som et socialt projekt, og derfor fremholder hans romaner da også en positiv fremtidsforventning i modsætning til den kriseramthed, der beherskede dele af samtidens borgerlige kultur (jf. Det moderne Gennembruds desillusionsromaner og 1890'ernes litteratur).

I dobbeltromanen *Gyldholm/Per Holt* (1902/1912) er det sociale perspektiv forskudt til landarbejderne. I den første roman er det herregårdsarbejdernes afmægtige situation, der skildres, mens det i den anden er landarbejderens trængte livsvilkår inden for sognebondekulturen. De to romaner er således motivisk beslægtet med henholdsvis første bind af Andersen Nexø's *Pelle Erobreren* og Jeppe Aakjær's *Vredens Børn* (1904). I begge romaner appelleres der via den gennemgående figur Per Holt til landarbejdernes selvstændighedsfølelse, men samtidig fremholdes landarbejderne i modsætning til husmændene i de tidligere romaner som så socialt undertrykte, at deres livsoverskud ikke kan finde en socialt og personlighedsmæssig frigørende form, men omsættes i selvopløsende druk, hor og vold. Derfor mislykkes Per Holts forsøg på at organisere herregårdsarbejderne, og den afsluttende utopi i *Per Holt* henlægges til kommende generationer, idet Per Holts sønner sammen med andre landarbejdere overtager en herregård, som skal drives i fællesskab.

Det myndighedsideal og den sociale fællesskabstanke, Skjoldborg udfolder i sine husmands- og landarbejderromaner, udspringer af grundtvigianismen. Det bliver ikke mindst tydeligt i *Bjærregaarden* (1904), der rummer skarpe kritiske forbehold overfor den bondekultur, der med andelsbevægelsens konsolidering og Systemskiftet i 1901 havde sat sig på den samfundsmæssige magt. I romanen flankeres andelsbonden Kræn Bjærre af sin fader, Gammel-Jens, og sønnen, Ung-Jens. Gammel-Jens er rundet af de grundtvigianske vækkelsesbevægelser og ser med sine gentagne beklagelser over mangel på "Liv" skeptisk på sønnens materialistiske foretagsomhed. På tilsvarende vis lægger sønnen Ung-Jens ved hjælp af noget, der ligner radikalt arvegods, afstand til fadergenerationens udvendiggjorte sognebondekultur, og bagom den magtfulde og materialistiske bonde mødes de to Jens'er i forhåbningerne til en levende og socialt forpligtet personlighedsdannelse.

Kampen for personlig selvstændighed og social myndighed i opbruddet fra et undertrykkende almueliv forbindes imidlertid også med en anden dimension i Andersen Nexø's, Skjoldborgs og Aakjær's forfatterskaber. I romanerne og ikke mindst fortællingerne afsløres en fascination af en vild og oprørske førmoderne sanselighed i form af fändenivoldske styrvolttere, orgieagtige fester og ubesmykket kropslig liderlighed. Det er dog betegnende, at denne overskudskraft i almuelivet nok kan gestaltes som minde i litteraturen, men vanskeligt lader sig fragte med ind i forfatterskabernes personlige og sociale forventninger til udfoldelsen af et moderne liv.

Marie Bregendahls mest udfoldede skildring af bondekulturens modernisering findes i den sene dobbeltroman *Holger Hauge og hans Hustru* (1934-35), hvor Holger og Kirstine Hauges liv er tæt sammenvævet med ændringerne i familiebruget og bondekulturen og den politiske historie fra det første provisorium i 1877 til systemskiftet i 1901. I fortællingskredsen *Billeder af Sødalsfolkens Liv* (1914-23) skildres med den fiktive lokalitet Sødalen i sidste halvdel af 1800-tallet som ramme en lang række personers forsøg på at forvalte deres liv i brydningen mellem et førmoderne og et moderne (bonde)liv. Fokus ligger ikke som i dele af de samtidige mandlige bondeforfatters litteratur på sociale frigørelsesstrategier og hermed forbundne personlighedsforestillinger, men på de identitetskonflikter, der for bondekvinden fulgte i kølvandet på omformningen af bondefamiliens livsvilkår. Med den tiltagende markedsmæssiggørelse af familiebruget indtrådte en begyndende opløsning af selvforsyningsøkonomien, og i takt med en tiltagende intimisering af familielivet stod også bondekvinden overfor at skulle tilegne sig et individuelt livsperspektiv. I spændingen mellem et gammelt førmoderne kvindeliv, hvor kvindens identitet var givet ved varetagelsen af en lang række arbejds- og reproduktionsfunktioner, og spirene til et moderne kvindeliv, der ikke mindst er knyttet til en kærlighedsbaseret forvaltning af seksualiteten, skildrer Bregendahl da i sine fortællinger og romaner de psykiske omkostninger, ombrydningen af bondelivet afsatte. Et gennemgående træk i forfatterskabet er således et erotisk forlokkelsesmotiv, der begrunder kvindeskikkelsernes opbrud fra en statisk bondekultur, hvis familieform er baseret på ejendom og arbejdsfællesskab. Som hovedregel mislykkes forsøget på at realisere et moderne kærlighedsbaseret ægteskab imidlertid, ofte med katastrofale følger for de involverede kvinder i form af vanvid og død. Ankomsten til moderniteten er således for Marie Bregendahl en særdeles tvetydig affære, fordi det moderne liv både rummer forjættelser om individuel selvrealisering og faren for fortabelse. Det er da i dette lys, man skal se forfatterskabet mange tætte

skildringer af livsrum og familieforhold fra en tilbagelagt bondekultur.

Som stort anlagt oprindelsesfortælling kan man endelig se Johannes V. Jensens romanserie *Den lange Rejse* (1908-22), hvori han skildrer det nordiske menneskes udviklingshistorie fra før istiderne og frem til Columbus opdagelse af den ny verden. Oprindelsesfortællingen er her lagt op i et mytisk civilisationshistorisk plan, som nok er inspireret af darwinistisk udviklingstænkning, men i lige så høj grad er Jensens projektion på en historisk storskærm af sin særlige udlægning af den moderne maskulinitet. Den gennemgående maskuline mentalitet er således karakteriseret ved kropskontrol og stræben efter omverdensbeherskelse, hvilket udmøntes i civilisatoriske gevinster som at blive ildens herre, at bygge skibe og vogne og at udforske verden. Centralt i romanseriens forestillingsunivers står *Bræen* (1908), hvor Dreng i kamp med istidens kulde udvikler det særlige beredskab, der på langt sigt kendetegner det moderne (nordiske) menneske: behovskontrol, teknologisk innovationsevne og en aldrig mættet længsel efter at genfinde det såvel arts- som individualhistoriske paradys fra før istiden. Selv om dette personlighedsideal er iklædt civilisationshistoriske gevandter, er det i realiteten modernitetens hvile- og hjemløse jeg med hele verden som sit råderum, Jensen aftegner i romanserien.